

Joanna Machut-Kowalczyk

Baza źródłowa do badań nad administracją pośredniego szczebla w Królestwie Polskim po 1866 roku

---

Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 19, 199-209

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

JOANNA MACHUT-KOWALCZYK¹
(ŁÓDŹ)

Baza źródeł do badań nad administracją pośrednią szczebla w Królestwie Polskim do 1866 roku

1. Wprowadzenie; 2. Źródła normatywne; 3. Źródła archiwalne; 3.1. Ogólna ocena zachowanego materiału źródłowego; 3.2. Wstępna charakterystyka przebadanego materiału źródłowego; 4. Podsumowanie.

1

W ramach prowadzonych w łódzkim ośrodku historyczno-prawnym badań podjęto mało dotąd eksploatowany temat administracji pośredniej w Królestwie Polskim do 1866 r. Są to komisarze delegowani do obwodu² i naczelnicy powiatów, którzy w 1843 r. przejęli te kompetencje³. Pośredniczyli oni w sprawach dotyczących administracji, skarbu, wojska, infrastruktury, szkolnictwa, wyznań, wykonywali również nadzór na polecenia organów szczebla wojewódzkiego (gubernialnego⁴)⁵.

¹ Do 2013 r. stypendystka w ramach projektu „Kształcenie kadr dla potrzeb rynku flexicurity i gospodarki opartej na wiedzy – oferta kierunków nauk humanistyczno-społecznych UE”, współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego.

² Organizacja władz administracyjnych, tytuł V: *O komisarzach delegowanych w obwód*, Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego z 1816 r., nr 2, dodatek, s. 13.

³ Dziennik Praw [dalej: Dz.P.] z 1842 r., t. 30, s. 283.

⁴ Postanowieniem królewskim z 23 lutego (7 marca) 1837 r. województwa zostały przemianowane na powiaty: „Gdy z powodu nieistnienia od dawna, w hierarchii władz administracyjnych, stopnia Woiewody, tém samem nazwanie Woiewództwo pozbawione jest właściwego znaczenia, przeto Woiewództwa Królestwa Polskiego, mają odtąd nazywać się Guberniami, Prezesi Kommissy Woiewódzkich, Gubernatorami Cywilnymi, a Kommissy Woiewódzkie, Rządami Gubernialnemi” (Postanowienie, zmieniające nazwanie dotychczasowych Woiewództw, na Gubernie, Prezesów Komissy Woiewódzkich, na Gubernatorów Cywilnych, a Kommissy Woiewódzkich, na Rządy Gubernialne, art. 1, Dz.P., t. 20, s. 415).

⁵ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, pod. red. J. Bardacha i M. Senkowskiej-Gluck, Warszawa 1981, s. 356–357; J. Machut-Kowalczyk, *Naczelnik Powiatu*

Przedmiotem badań są zmiany wprowadzone po 1816 r., mianowicie przejęcie uprawnień od podprefektów przez komisarzy delegowanych w obwód, funkcjonowanie ich urzędu do 1842 r. oraz przejęcie obowiązków przez naczelników powiatów i ich funkcjonowanie do 1866 r.

Wstępne ustalenie zakresu kwerendy archiwalnej umożliwiają zamieszczone na stronach archiwów bazy „Sezam” i „Zosia”, sukcesywnie uzupełniane i wzbogacane o nowe informacje. Dzięki nim łatwo jest oszacować liczbę dostępnych zespołów archiwalnych, ich rozmiar w metrach bieżących, okres, z którego akta pochodzą, i łączną liczbę sygnatur. Poza tym niektóre zespoły zawierają ogólną informację o materiale źródłowym: dziedzinę, której dotyczy, i krótką charakterystykę. Obok informacji dostępnych na stronach archiwów państwowych, w większości oddziałów można korzystać z inwentarzy zespołu, które mogą być wskazówką przy wyznaczaniu dalszych badań. Inwentarze nie zawsze jednak dokładnie odzwierciedlają aktualny stan akt i nie wszystkie jednostki są w nich szczegółowo opisane.

Korzystanie ze źródeł drukowanych z roku na rok jest coraz łatwiejsze dzięki udostępnianym przez biblioteki i archiwa kopiom cyfrowym czasopism, dzienników i zbiorów praw. Wciąż niezbędna przy prowadzeniu badań jest tradycyjna kwerenda biblioteczna i archiwalna – postaramy się jednak, na podstawie zgromadzonego już materiału źródłowego i informacji dostępnych na stronach archiwów państwowych, wstępnie scharakteryzować główną bazę źródłową prowadzonych badań nad administracją pośredniego szczebla w interesującym nas okresie.

2

Obowiązki i uprawnienia komisarzy delegowanych do obwodu (a od 1843 r. – naczelników powiatu) były regulowane aktami różnego szczebla: od norm rangi konstytucyjnej⁶, przez dekrety⁷, postanowienia, rozporządzenia⁸, zbiory prze-

jako adresat raportów na podstawie praktyki piotrkowskiej do 1866 r., [w:] *Dzieje biurokracji*, t. 6, red. T. Bykowa, A. Górak, G. Smyk, Lublin 2016, s. 245–246.

⁶ Konstytucja Księstwa Warszawskiego z 22 lipca 1807 r., art. 66 (*Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego* z 1810 r., t. 1, s. XXXIV); Konstytucja Królestwa Polskiego z 27 listopada 1815 r., art. 83 (*Dz.P.*, t. 1, s. 50).

⁷ Np. Dekret zawierający przepisy względem zapobieżenia dezercji wojska Xięstwa Warszawskiego w głąb kraju z 14 stycznia 1812 r. (*Dz.P.*, t. IV, nr 39, s. 119–132); Dekret oznaczający przedmioty którymi Rady Departamentowe w szczególności zatrudnić się mają dla dobra swego Departamentu z 18 stycznia 1812 r. (*Dz.P.*, t. IV, nr 39, s. 146).

⁸ Np. Rozporządzenie wskazujące Sekwestratorom porządek wnoszenia do Kas odzyskanych należności z 28 listopada 1833 r. (*Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego* [dalej: ZPA] z 1866 r., *Wydział Skarbu*, t. IV: *Pobór i egzekucja należności skarbowych*, s. 237–240).

pisów⁹, po akty najniższej rangi, takie jak np. polecenia¹⁰ i instrukcje¹¹. Taką regulację znajdujemy w ostatnim zdaniu punktu 6 Rozporządzenia Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego z 12 (24) września 1836 r.:

Rozkład zaś podatków i opłat do Kass skarbowych wpływać mających, jako to: ofiary, podymnego, kontyngensu liwerunkowego i t. p. Kommissarze Obwodowi, po należytem sprawdzeniu z etatami skarbowými, zatwierdzać mają¹².

Źródeł normatywnych należy zatem szukać w dziennikach praw, zbiorach przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego, jak również w dziennikach urzędowych poszczególnych województw, a w późniejszym okresie – dziennikach gubernialnych¹³.

Do przebadania pozostają akty niższego szczebla, które nie zostały opublikowane. Można spodziewać się, że część z nich zachowała się wśród akt archiwalnych dokumentujących funkcjonowanie administracji obwodowej (powiatowej), wojewódzkiej (gubernialnej) czy rządowej¹⁴.

⁹ Np. Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, Zbiór przepisów o Sekwestratorach Skarbowych, art. 1–14 (Dziennik Urzędowy Gubernii [!] Kaliskiej z 1842 r., nr 7, s. 102–104).

¹⁰ Np. Polecenie Rządu Gubernialnego Kaliskiego z 22 sierpnia (3 września) 1843 r. (Dziennik Urzędowy Gubernii Kaliskiej, nr 35, Dodatek nadzwyczajny, s. 635); Kommissya Województwa Mazowieckiego, Wydział Policyi, komunikat z 30 grudnia 1818 r. (Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego [dalej: Dz.U.W.M.] z 1819 r., nr 144, s. 1859–1862); Polecenie Komisji Województwa Mazowieckiego z 26 stycznia 1819 r. w odpowiedzi na reskrypt Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia publicznego z 10 stycznia 1819 r. (Dz.U.W.M. z 1819 r., nr 150, s. 1941–1942); Polecenie Komisji Województwa Mazowieckiego, Wydziału Wojskowego z 30 listopada 1824 r. (Dz.U.W.M. z 1825 r., nr 462, s. 3–4).

¹¹ Np. Instrukcja o przyznawaniu i rozplacie wynagrodzeń mieszkańcom za ponoszony kwaterunek w miastach Królestwa z 17 (29) maja 1839 r., § 19 (ZPA z 1867 r., *Wydział Spraw Wewnętrznych*, cz. IV: *Powinności i Posługi Gminne*, t. II, s. 265, akt wykonawczy: rozporządzenie Dyrektora Głównego, Prezydującego w Komissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego z 24 lipca (5 sierpnia) 1839 r.).

¹² Kommissya Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego, Rozporządzenie zalecające, aby pobór składek na potrzeby miasta, w miarę tych potrzeb był uskuteczniany z 12 (24) września 1836 r., pkt 6 (ZPA z 1866 r., cz. I: *Gospodarstwo Miejskie*, t. III, s. 533).

¹³ Zgodnie z art. 3 postanowienia Rady Administracyjnej z 25 września (7 października) 1836 r. miały być w nich publikowane dekrety królewskie, postanowienia Rady Administracyjnej, reskrypty komisji rządowych i innych władz centralnych, rozporządzenia komisji wojewódzkich wydane na podstawie aktów wyższej rangi i rozkazów, zalecenia komisji wojewódzkich (Przepisy, podług których wydawane być mają Dzienniki Urzędowe po Guberniach, Dz.P., t. 20, s. 187–190).

¹⁴ Tu – poza aktami komisarzy obwodowych i naczelników powiatów – warto wskazać przykładowo zespoły archiwalne AGAD: Komisja Województwa Kaliskiego/Rząd Gubernialny

3

Najwięcej informacji dotyczących funkcjonowania organów administracji pośredniej znajduje się w aktach naczelników powiatów i właśnie te zasoby postaramy się wstępnie scharakteryzować.

3.1. Pozostałości te obejmują 32 zespoły archiwalne z obszaru Królestwa Polskiego – łącznie nieco ponad 3800 jednostek archiwalnych [dalej: j.a.]. Znajdują się wśród nich zespoły zachowane szczątkowo – zawierające nie więcej niż 10 jednostek archiwalnych. Tu można wskazać akta naczelników powiatów: sieradzkiego (1 j.a.)¹⁵, wieluńskiego (3 j.a.)¹⁶, olkuskiego (5 j.a.)¹⁷, miechowskiego (3 j.a.)¹⁸, sandomierskiego (6 j.a.)¹⁹, radzyńskiego (7 j.a.)²⁰, gostyńskiego (2 j.a.)²¹, lubelskiego (10 j.a.)²², hrubieszowskiego (8 j.a.)²³, lipnowskiego (4 j.a.)²⁴, warszawskiego (1 j.a.)²⁵, stanisławowskiego (3 j.a.)²⁶, ostrołęckiego (2 j.a.)²⁷, rawskiego (7 j.a.)²⁸ i mławskiego (1 j.a.)²⁹.

Najobszerniejsze zespoły to: Naczelnik Powiatu Włocławskiego (995 j.a.)³⁰, Naczelnik Powiatu Kaliskiego (949 j.a.)³¹ i Naczelnik Powiatu Łukowskiego (677 j.a.)³².

Warszawski, zespół nr 228; Komisja Województwa Mazowieckiego/Rząd Gubernialny Warszawski, zespół nr 227; Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, zespół nr 188; Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, zespół nr 191; Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, zespół nr 194; http://agad.gov.pl/?page_id=1599 [dostęp: 26.05.2016].

¹⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APŁ] oddział w Sieradzu: Naczelnik Powiatu Sieradzkiego, zespół nr 732/0.

¹⁶ APŁ oddział w Sieradzu, Naczelnik Powiatu Wieluńskiego, zespół nr 717/0.

¹⁷ Archiwum Państwowe [dalej: AP] w Kielcach, Naczelnik Powiatu Olkuskiego, zespół nr 5/0.

¹⁸ AP w Kielcach, Naczelnik Powiatu Miechowskiego, zespół nr 1121/0.

¹⁹ AP w Kielcach oddział w Sandomierzu, Naczelnik Powiatu Sandomierskiego, zespół nr 106/0.

²⁰ AP w Lublinie, Naczelnik Powiatu Radzyńskiego, zespół nr 126/0.

²¹ AP w Płocku, Naczelnik Powiatu Gostyńskiego, zespół nr 490/0.

²² AP w Lublinie, Naczelnik Powiatu Lubelskiego, zespół nr 1554/0.

²³ AP w Lublinie, Naczelnik Powiatu Hrubieszowskiego, zespół nr 1558/0.

²⁴ AP w Toruniu Oddział we Włocławku, Naczelnik Powiatu Lipnowskiego, zespół nr 822/0.

²⁵ AP w Warszawie, Naczelnik Powiatu Warszawskiego, zespół nr 3112/0.

²⁶ AP w Warszawie oddział w Otwocku, Naczelnik Powiatu Stanisławowskiego, zespół nr 190/0.

²⁷ AP w Warszawie oddział w Pułtusku, Naczelnik Powiatu Ostrołęckiego, zespół nr 99/0.

²⁸ AP w Łodzi, Naczelnik Powiatu Rawskiego, zespół nr 4/0.

²⁹ AP w Warszawie oddział w Pułtusku, Naczelnik Powiatu Mławskiego, zespół nr 199/0.

³⁰ AP w Toruniu oddział we Włocławku, Naczelnik Powiatu Włocławskiego, zespół nr 322/0.

³¹ AP w Kaliszu, Naczelnik Powiatu Kaliskiego, zespół nr 1/0.

³² AP w Lublinie, Naczelnik Powiatu Łukowskiego, zespół nr 125/0.

Tabela 1. Dostępne zespoły archiwalne administracji szczebla obwodowego (powiatowego)

Lp.	Archiwum	Nazwy zespołów	Rozmiar w m.b.	Okres
1	AP w Białymstoku oddział w Łomży	Naczelnik Powiatu Łomżyńskiego (zespół nr 1/0)	3,21	1816–1866 r.
2	AP w Częstochowie	Naczelnik Powiatu Częstochowskiego (zespół nr 134/21)	0,03	1867 r.
3	AP w Kaliszu	Naczelnik Powiatu Kaliskiego (zespół nr 1/0)	20	1817–1866 r.
4	AP w Kielcach	Naczelnik Powiatu Kieleckiego (zespół nr 4/0)	4,61	[1810] 1816–1866 [1875] r.
		Naczelnik Powiatu Olkuskiego (zespół nr 5/0)	0,07	1858–1866 r.
		Naczelnik Powiatu Opoczyńskiego (zespół nr 6/0)	0,72	1820–1866 r.
		Naczelnik Powiatu Stopnickiego (zespół nr 7/0)	1,92	[1810] 1833–1866 r.
		Naczelnik Powiatu Miechowskiego (zespół nr 1121/0)	0,03	1844–1866 r.
5	AP w Kielcach oddział w Sandomierzu	Naczelnik Powiatu Sandomierskiego (zespół nr 106/0)	0,19	1855–1865 r.
6	AP w Lublinie	Naczelnik Powiatu Hrubieszowskiego (zespół nr 1558/0)	0,1	[1810–1841] 1842–1866 r.
		Naczelnik Powiatu Krasnostawskiego (zespół nr 124/0)	0,15	[1836–1841] 1842–1866 r.
		Naczelnik Powiatu Lubelskiego (zespół nr 1554/0)	0,05	[1826–1841] 1842–1866 r.
		Naczelnik powiatu Łukowskiego (zespół nr 125/0)	10,9	[1816–1841] 1842–1866 [1867–1870] r.
		Naczelnik Powiatu Radzyńskiego (zespół nr 126/0)	0,6	[1838–1841] 1842–1866 [1867–1869] r.
		Naczelnik Powiatu Zamojskiego (zespół nr 127/0)	2,2	[1824–1841] 1842–1866 r.
7	APŁ	Naczelnik Powiatu Łęczyckiego (zespół nr 37/0)	0,7	1822–1866 [1867] r.
		Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego (zespół nr 3/0)	6,81	1816–1866 [1867] r.
		Naczelnik Powiatu Rawskiego (zespół nr 4/0)	0,3	1829–1866 [1867] r.
		Naczelnik Powiatu Łowickiego (zespół nr 133/0)	3,5	1817–1866 [1867] r.

Lp.	Archiwum	Nazwy zespołów	Rozmiar w m.b.	Okres
8	APŁ oddział w Sieradzu	Naczelnik Powiatu Sieradzkiego (zespół nr 732/0)	0,01	1851 r.
		Naczelnik Powiatu Wieluńskiego (zespół nr 717/0)	0,07	1811–1858 r.
9	AP w Piotrkowie Trybunalskim	Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego (zespół nr 926/0)	6,6	[1809] 1816–1866 r.
10	AP w Płocku	Naczelnik Powiatu Gostyńskiego (zespół nr 490/0)	0,07	1854–1857 r.
11	AP w Płocku oddział w Łęczycy	Naczelnik Powiatu Łęczyckiego (zespół nr 282/0)	0,4	1817–1866 r.
12	AP w Poznaniu oddział w Koninie	Naczelnik Powiatu Konińskiego (zespół nr 1/0)	0,21	1817–1866 r.
13	AP w Toruniu oddział we Włocławku	Naczelnik Powiatu Włocławskiego (zespół nr 322/0)	35,99	1808–1866 [1889] r.
		Naczelnik powiatu Lipnowskiego (zespół nr 822/0)	0,02	[1826] 1856–1867 [1871] r.
14	AP w Warszawie	Naczelnik Powiatu Konińskiego (zespół nr 1400/0)	0,7	1816–1866 r.
		Naczelnik Powiatu Warszawskiego (zespół nr 3112/0)	0,01	1846–1862 r.
15	AP w Warszawie oddział w Otwocku	Naczelnik Powiatu Stanisławowskiego (zespół nr 190/0)	0,01	1850–1859 r.
16	AP w Warszawie oddział w Pułtusk	Naczelnik Powiatu Ostrołęckiego (zespół nr: 99/0)	0,03	1817–1859 r.
		Naczelnik Powiatu Mławskiego (zespół nr 199/0)	0,05	1850–1865 r.

Źródło: dane dostępne w bazach archiwów³³.

³³ Informacje zebrane na podstawie bazy danych „Sezam” i „Zosia”, dostępnej na stronach archiwów państwowych: http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=4595, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=9711, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=1513, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=21625, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=21626, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=21627, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=21628, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=22948, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=24448, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=39075, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=38869, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=38870, http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=38914,

Akta pochodzą z lat 1809–1866, trzeba jednak zaznaczyć, że akta podprefektów są spotykane rzadko³⁴. Z reguły teczki rozpoczynają się w okresie funkcjonowania komisarzy delegowanych do obwodu i obejmują materiał aż do 1865–1866 r.³⁵

3.2. Źródła dotyczą rozmaitych dziedzin funkcjonowania administracji. Analiza akt piotrkowskich, radomszczańskich³⁶, sieradzkich³⁷, wieluńskich³⁸, lubelskich³⁹, hrubieszowskich⁴⁰, krasnostawskich⁴¹, łączyckich⁴² i konińskich⁴³ pozwoliła na wstępną charakterystykę materiału źródłowego.

http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=106028,
http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=106092,
http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=50518,
http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=51960,
http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=52887,
http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=79010,
http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=79510,
http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=81177,
http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=82895,
http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php?l=pl&mode=show&zespoly_id=86523;
<http://www.szukajwarchiwach.pl/35/124/0/str/1/15#tabZespol>,
<http://www.szukajwarchiwach.pl/35/125/0/str/1/15#tabZespol>,
<http://szukajwarchiwach.pl/35/126/0/str/1/15#tabZespol>,
<http://szukajwarchiwach.pl/35/127/0/str/1/15#tabZespol>,
<http://www.szukajwarchiwach.pl/35/1554/0#tabZespol>,
<http://www.szukajwarchiwach.pl/35/1558/0#tabZespol> [dostęp 15–17.05.2016].

³⁴ Np. APŁ oddział w Sieradzu, Naczelnik Powiatu Wieluńskiego zespół nr 717/0, sygn. 1; AP w Piotrkowie Trybunalskim, Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego, zespół nr 926/0, sygn. 2/1/75.

³⁵ Np. APŁ, Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego [dalej: APŁ, NPP], zespół nr 3/0, sygn. 74, Akta dotyczące się kościoła w Pajęcznie; sygn. 85, Akta funduszów kościoła – Rzejowice; AP w Płocku oddział w Łęczycy, Naczelnik Powiatu Łeczyckiego, zespół nr 282/0, sygn. 11, Akta dotyczące się reparacji kościoła katolickiego w mieście Dąbiu; AP w Lublinie, Naczelnik Powiatu Łukowskiego, zespół nr 125/0, sygn. 4, Akt poświadczenia mających się przesłać za granicę.

³⁶ APŁ, Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego, zespół nr 3/0; AP w Piotrkowie, Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego, zespół nr 926/0.

³⁷ APŁ oddział w Sieradzu, Naczelnik Powiatu Sieradzkiego, zespół nr 732/0.

³⁸ APŁ oddział w Sieradzu, Naczelnik Powiatu Wieluńskiego zespół nr 717/0.

³⁹ AP w Lublinie, Naczelnik Powiatu Lubelskiego, zespół nr 1554/0 [dalej: APL, NPL].

⁴⁰ AP w Lublinie, Naczelnik Powiatu Hrubieszowskiego, zespół nr 1558/0 [dalej: APL, NPH].

⁴¹ AP w Lublinie, Naczelnik Powiatu Krasnostawskiego, zespół nr 124/0 [dalej: APL, NPK].

⁴² AP w Płocku oddział w Łęczycy, Naczelnik Powiatu Łeczyckiego, zespół nr 282/0 [dalej: APPŁ, NPL]; APŁ, Naczelnik Powiatu Łeczyckiego, zespół nr 37/0.

⁴³ AP w Warszawie, Naczelnik Powiatu Konińskiego, zespół nr 1400/0 [dalej: APW, NPKon].

Stan zachowania materiału jest zróżnicowany. Część sygnatur ze względu na pleśń nie została udostępniona⁴⁴. Niektóre księgi są podarte, niekompletne, czasami nadpalone lub wypłowiałe⁴⁵. W dużej części jednak dokumenty zachowały się w stopniu wystarczającym do ich poprawnego odczytania.

Zgromadzony materiał obejmuje różne obszary działalności administracji. Wśród nich są dość bogate akta dotyczące organizacji powiatów, spraw urzędniczych⁴⁶, funkcjonowania miast: głównie kasy miejskiej, obwodowej⁴⁷, wykonywanych prac budowlanych⁴⁸, melioracyjnych⁴⁹, wybrukowania ulic⁵⁰, utrzymywania czystości⁵¹, ustalania cen⁵², targów i jarmarków⁵³, przedsiębiorstw handlowych i rzemieślniczych, cechów⁵⁴.

⁴⁴ Np. APŁ, NPP, zespół nr 3/0, sygn. 3, Akta w przedmiocie organizacji powiatu radomskiego; sygn. 74, Akta dotyczące się kościoła w Pajęcznie; sygn. 105, Akta dotyczące się projektów do etatu więzienia inkwizycyjnego w Piotrkowie od r. 1824; sygn. 138, Akta w przedmiocie allewacji wsiów (o wynagrodzenie za szkody poniesione podczas gradobicia w 1859 r.).

⁴⁵ Np. APŁ, NPK, sygn. 18, [Akta dotyczące się] Legatów przez niegdy Majora Szmula Meszkowicza Orenstein poczynionych; APŁ oddział w Sieradzu, Naczelnik Powiatu Sieradzkiego, sygn. 1, Rozporządzenie Naczelnika Powiatu Sieradzkiego w sprawie gospodarowania funduszami szkolnymi; APŁ, NPP, zespół nr 3/0, sygn. 104, Akta dotyczące się rewizji inkwizytoriatu Piotrkowskiego.

⁴⁶ Np. APŁ, NPP, sygn. 1, Akta dotyczące się lokalu na biura powiatowe; APW, NPKon, sygn. 18, Akta Kommissarza Obwodu Konińskiego dotyczące się Stanu służby Leona Sulimierskiego i ściągnięcia od niego przypadających funduszów w czasie Jego Urzędowania przez niego pobranych.

⁴⁷ APŁ, NPK, sygn. 13, Regestr bierczy kassy obwodu krasnostawskiego, guberni lubelskiej na lata od r. 1842 do włącznie 1851; APW, NPKon, sygn. 14, Akta Kommissarza Obwodu Konińskiego dotyczące się Pertynencji Kassy Miasta Koła.

⁴⁸ Np. APŁ, NPP, sygn. 27, Akta w przedmiocie budowy i reparacji mostów m. Piotrkowa; sygn. 32, Akta w przedmiocie budowy gminnych m. Piotrkowa.

⁴⁹ Np. APŁ, NPP, sygn. 24, Akta w przedmiocie melioracji m. Piotrkowa; sygn. 58, Akta dotyczące się melioracji m. Radomska.

⁵⁰ Np. APŁ, NPP, sygn. 26, Akta w przedmiocie budowy i reparacji bruku m. Piotrkowa.

⁵¹ Np. APW, NPKon, sygn. 6, Akta dotyczące się czyszczenia ulic i bruków w mieście.

⁵² Np. APŁ, NPP, sygn. 99, Akta wydawania wykazów cen targowych; sygn. 101, Akta w przedmiocie cen targowych.

⁵³ Np. APPł, NPŁ, sygn. 2; APW, NPKon, sygn. 16, Akta Kommissarza Obwodu Konińskiego, dotyczące się targów i jarmarków Koła.

⁵⁴ Np. APPł, NPŁ, sygn. 3, Akta [tyczące] s[ię] cechu rzeźniczego w Grzegorzewie; sygn. 4, Akta dotyczące się cechu szewskiego w Kłodawie; APŁ, NPK, sygn. 1, Wydawanie zezwoleń na prowadzenie przedsiębiorstw handlowych i rzemieślniczych.

Obszerna część akt dotyczy również majątków instytucji wyznaniowych⁵⁵, szkół⁵⁶, domów schronień⁵⁷, lasów⁵⁸, egzekucji podatków⁵⁹, propinacji⁶⁰, kar skarbowych, różnego rodzaju rewizji⁶¹, śledztw⁶², defraudacji⁶³, ubezpieczeń⁶⁴, pożyczek⁶⁵, dzierżaw, rolników⁶⁶, kwaterunku wojskowego i innych spraw wojskowych⁶⁷, orderów⁶⁸, więziennictwa⁶⁹, przesiedleń⁷⁰, sprzedaży domów dla fabry-

⁵⁵ Np. APŁ, NPŁ, sygn. 10, [Akta dotyczące się] reparacji kościoła parafialnego w Chełmnie; APL, NPL, sygn. 10, [Brulion protokołów zdziałanych przez Delegowanego członka Rady Powiatu Lubelskiego ks. Serwińskiego dotyczące kościołów, szkółek i innych korporacji duchownych, które do wniosków tejże Radzie na posiedzeniach przedstawione będą].

⁵⁶ Np. APŁ, NPP, sygn. 88, Akta w przedmiocie rachunków szkoły – Radomsk; APŁ, NPP, sygn. 89, Akta dotyczące się szkoły elementarnej w Szczepocicach.

⁵⁷ Np. APL, NPL, sygn. 3, Protokół ustalenia majątku schroniska ubogich w Krasieninie; APŁ, NPP, sygn. 107, Akta w przedmiocie domów schronień.

⁵⁸ Np. APW, NPKon, sygn. 1, Akta Kommissarza Wojewódzkiego Delegowanego w Obwód Koninski dotyczące się Założenia i utrzymania szkoły drzew topolowych.

⁵⁹ Np. APL, NPH, sygn. 7, Zaległe [podymne i szarwarki od mieszkańców m. Hrubieszowa]; APW, NPKon, sygn. 15, Akta Kommissarza Wojewódzkiego Delegowanego w Obwód koniński dotyczące się Ściągania wpływów i Zaległości do Kassy miejskiej i Ponoszenia niedoborów.

⁶⁰ Np. APŁ, NPŁ, sygn. 1, Akta dotyczące się propinacji i wydzierżawienia takowej w mieście Dąbiu; APL, NPK, sygn. 5, [Prawa propinacyjne dóbr Łopiennik].

⁶¹ Np. APW, NPKon, sygn. 2, Akta Kommissarza Wojewódzkiego Delegowanego w Obwód Koniński dotyczące się Odbywania Rewizyow Kassy miejskiej przez Adjunkta Dozorcę i wyższych Urzędników; sygn. 9, Akta Kommissarza Wojewódzkiego Delegowanego w Obwód Koninski dotyczące się Rewizyi Kassy miejskiej przez wyższych Urzędników i Adjunkta Dozorcę miast.

⁶² Np. APL, NPL, sygn. 7, [Śledztwo w sprawie Józefa Czajkowskiego, burmistrza miasta Głuska].

⁶³ Np. APŁ, NPP: sygn. 133, Akta w przedmiocie defraudacyjnych procesów urzędu konsumpcyjnego w Pławnie; sygn. 135, Akta w przedmiocie defraudacyjnych procesów urzędu manipulacyjnego w Radomsku.

⁶⁴ APL, NPK, sygn. 6, [Ubezpieczenie zabudowań folwarcznych dóbr Nowosiółki]; APL, NPL, sygn. 2, [Korespondencja w sprawach ubezpieczeń od ognia].

⁶⁵ Np. APŁ, NPP, sygn. 12, Akta w przedmiocie pożyczek budowlanych.

⁶⁶ Np. APL, NPK: sygn. 7, [Spór włościan z właścicielem dóbr Łańcuchów o grunty i sprawa o pobicie sługi dworskiego przez ekonomę]; sygn. 8, [Spór mieszkańców Rejowca z właścicielem dóbr Rejowiec na tle wypełniania obowiązków określonych tabelą prestacyjną].

⁶⁷ Np. APŁ, NPP, sygn. 110, Akta dotyczące się urzędzeń względem dostarczenia podwód dla wojska; sygn. 112, Akta w przedmiocie pensji wojskowych.

⁶⁸ Np. APŁ, NPP, sygn. 116, Akta w przedmiocie medali wojskowym udzielanych; sygn. 117, Akta w przedmiocie orderów.

⁶⁹ Np. APŁ, NPP, sygn. 103, Akta więzienia inkwizycyjnego w Piotrkowie; sygn. 106, Akta dotyczące się etatów inkwizytoriatu piotrkowskiego.

⁷⁰ APŁ oddział w Sieradzu, Naczelnik Powiatu Wieluńskiego, sygn. 2, Akta Powiatu Wieluńskiego w przedmiocie wszelkiej korespondencji co do Wójta przesiedleń z tut. Gminy Kłomnie;

kantów⁷¹. Przykładem może być pismo Jana Kurnatowskiego skierowane do komisarza obwodu konińskiego 27 grudnia (9 stycznia) 1837 r.:

Będąc wezwany pod dniem 27 Listopada/9 Grudnia N° 12,305 o ustąpienie morgi gruntu do założenia szkółki drzew topolowych, mam zaszczyt JW. Referendarzowi Stanu Komisarzowi Obwodu odpowiedzieć, iż jestem tylko właścicielem gruntu, tak jak i inni mieszkańcy miasteczka Brudzewa, z Którego wszystkie ciężary ponosić, i podatki opłacać muszę, oprócz tego jako dziedzic miasteczka Któremu prowadząc Szosse [...] Trakt odebrano, wiele ciężarów ponosić muszę od Których wolni są inni dziedzice. Z tego powodu doniesie JW. Referendarz Stanu Komissarz Obwodu iż Wezwie Jego tym razem, zadosyć uczynić nie mogę⁷²).

Dużo mniej zachowało się materiału dokumentującego koszty sądowe⁷³, regulację hipotek⁷⁴, utrzymywanie szpitali⁷⁵, wypłatę emerytur, wydawanie paszportów emigracyjnych⁷⁶, postępowanie z włóczęgami⁷⁷ i wypadki nadzwyczajne, takie jak epidemie czy klęski żywiołowe⁷⁸. Akta te zawierają ciekawy materiał do badań. Choć rzadkie, dokumentują wydarzenia w sposób wystarczający do ich poprawnego zrozumienia i omówienia. Przykładem może być pismo asesora kolegiального do naczelnika powiatu piotrkowskiego z 12 (24) czerwca 1865 r.:

Ma honor zawiadomić W^o Naczelnika, że wskutek doniesienia Woyta Gminy Rząśnia z dnia 9/21 b. m i r N128, udał się do wsi Suchowola i Gawłów Gminy Rząśnia i przekonał się, że bydło rogate w pomienionych wsiach choruje i upada na Krwawy Mocz. Protokół badawczy przy niniejszym ma honor W^o Naczelnikowi przesłać⁷⁹.

Zachowane dokumenty to w dużej części raporty składane przez organy lokalne organom administracji pośredniej i te składane przez nie organom wyższym⁸⁰.

APL, NPH, sygn. 6, [Akta dotyczące się] świadectw przesiedleń.

⁷¹ Np. APW, NPKon, sygn. 8, Akta Kommissarza Woiewódzkiego Delegowanego w Obwód Koninski, dotyczące się Sprzedaży domów dla Fabrykantów kosztem Rządu wystawionych na użytek miasta.

⁷² Np. APW, NPKon, sygn. 1, Akta Kommissarza Woiewódzkiego Delegowanego w Obwód Koninski dotyczące się Założenia i utrzymania Szkoły drzew topolowych, k. 9.

⁷³ Np. APŁ, NPP, sygn. 129, Akta w przedmiocie kosztów sądowych.

⁷⁴ Np. APW, NPKon, sygn. 10, Akta Kommissarza Woiewódzkiego Delegowanego w Obwód Koniński dotyczące się Regulacji hipotek Nieruchomości mieyskich.

⁷⁵ Np. APŁ, NPP, sygn. 102, O szpitalnictwie w Pajęcznie.

⁷⁶ Np. APŁ, NPP, sygn. 96, Akta w przedmiocie paszportów emigracyjnych.

⁷⁷ Np. APŁ, NPP, sygn. 95, Akta w przedmiocie włóczęgów zagranicznych.

⁷⁸ Np. APŁ, NPP, sygn. 93, Akta w przedmiocie wypadków nadzwyczajnych.

⁷⁹ APŁ, NPP, sygn. 109, Akta dotyczące się chorób bydła, s. 85.

⁸⁰ Więcej na ten temat: J. Machut-Kowalczyk, *op. cit.*, s. 245–259.

Poza tym mnóstwo jest wypisów aktów notarialnych, głównie umów, ugód, konsensów⁸¹, spisów inwentarzy pozostałości po zmarłych urzędnikach i duchownych⁸², protokołów licytacyjnych⁸³, sprawozdań, doniesień, zestawień tabelarycznych⁸⁴, poleceń organów wyższego szczebla, instrukcji⁸⁵ i akt sądowych⁸⁶. Czasami znajdujemy dołączane akta prawne różnego szczebla i różne formularze⁸⁷.

4

Podsumowując, wstępna ocena zachowanego materiału zachęca do prowadzenia dalszych badań nad administracją obwodową i powiatową w Królestwie Polskim. Materiał dokumentuje funkcjonowanie administracji pośredniego szczebla w latach 1816–1866. Niektóre akta zawierają dokumenty jeszcze z okresu Księstwa Warszawskiego lub mają dołączone dokumenty późniejsze (po 1866 r.). Większość działów, którymi zajmowali się komisarze delegowani do obwodu (później naczelnicy powiatu), jest wystarczająco udokumentowana w aktach obwodowych i powiatowych. Akta naczelników powiatu mogą być również cennym źródłem informacji o lokalnych zwyczajach, stosunkach majątkowych i funkcjonowaniu poszczególnych urzędów.

Trudno jednak już teraz, w trakcie prowadzenia badań, zdecydować się na kompleksową i szczegółową ocenę zachowanego materiału źródłowego. Na formułowanie wniosków jest zdecydowanie za wcześnie. Duża część zespołów archiwalnych wciąż czeka na przebadanie. Przy tak obszernym i zróżnicowanym materiale archiwalnym warto zastanowić się nad podziałem pracy na etapy. Stopniowa realizacja zadań może ułatwić opracowanie większości aspektów funkcjonowania komisarzy delegowanych do obwodu i naczelników powiatu.

Zebrane informacje warto uzupełnić o dane zachowane w aktach wojewódzkich (w późniejszym okresie – gubernialnych) i organów szczebla rządowego.

⁸¹ Np. APŁ, NPP, sygn. 51, Akta w przedmiocie konsensów – Piotrków, s. 98–102.

⁸² Np. APŁ, NPP, sygn. 78, Akta funduszy kościoła parafialnego w m. Piotrkowie, s. 572–600.

⁸³ Np. APŁ, NPP, sygn. 18, Akta propinacji miasta Pajęczna, s. 61–64.

⁸⁴ Np. APŁ, NPP, sygn. 60, Akta w przedmiocie dóbr w Garnku.

⁸⁵ Np. APŁ, NPP, sygn. 103, Akta więzienia inkwizycyjnego w Piotrkowie, k. 21.

⁸⁶ Np. APŁ, NPP, sygn. 16, Akta w przedmiocie lasu miasta Brzeźnicy, s. 10–18.

⁸⁷ Np. APŁ, NPP, sygn. 127, Akta t. sm. poboru należności tabacznycy, s. 1–86.